

Жаһандану дәуіріндегі білім беру психологиясы

Аннотация

В данной статье авторы рассказывают о культурной особенности в системе образования в эпоху глобализации. О современной тенденции изменения учебных планов и введения новых дисциплин.

Resume

In this article authors tell us about cultural feature in an education system during a globalization era. About a current trend of change of curricula and introductions of new disciplines.

Бүгінгі жаһандану дәуірінде әр ұлттың, этностың өзін-өзі тануға және төлтумалығын сақтауға деген ұмтылыстары арта түсуде. Жаһандану үдерісі объективті құбылыс болып отырғандықтан одан енді еш қашып құтыла алмайтынымыз түсінікті болды. Уақыттың осы бір көкейкесті әрі пәрменді талабына әрбір этнос өзінше жауап беруде. Біреулері оның ағымына еш қарсылықсыз мойынұсынса, ал өзгелері өзіндік төлтумалылықты сақтап қалу үшін жанталасуда. Мойындауымыз керек: саны аз әрі этномәдениеті әлсіз халықтардың жаһандануға төтеп бере алуы қиын. Тіпті мүмкін еместей де көрінеді. Оның үстіне, айтарлықтай кезең аралығында отаршылдық қамытын киіп табиғи дамуы тежелген қазақ сияқты халықтардың аландауының да жөні бар. Советтік «балқыту қазанында» метрополия тарапынан ассимиляцияға ұшыраған қазақтар ХХ ғасырдың соңында егемендігін жариялап саяси тәуелсіз мемлекет ретінде есін енді жиған кезде жаһандану сияқты күрделі құбылысқа тап болып отыр. Саяси элита көштен қалмау үшін ұлттық жаңарту (модернизация) шараларын қолға алуға мәжбүр болды. Оны дұрыс делік-ақ. Алайда қазақтың ұлт ретінде өзіндік кескін-келбеті мен ерекшеліктері болуы тиіс емес пе? Сондықтан унификацияға қарсылықтың туындауы табиғи нәрсе. Психология ғылымында адамның, тұлғаның жеке даралығынан бөлек «этностаралық» (этноиндивидуальность) деген ұғымды ғылыми айналымға кіргізді (Хотинец В.Ю).

Әлемдегі жаһандану үрдісі еліміздегі күллі салаларға айтарлықтай әсер етуде. Оның ықпалы әсіресе, білім беру саласында ерекше байқалады. Қазақстанның ғылым мен білім жүйесі батыстық стандартқа көшкелі мәселе тіпті асқына түскендей. Реформаны жүзеге асыруды қолға алған адамдардың технократтық ойлауы салдарынан ұлттың мәдени қайта жаңғыру, қайта түлеу қызметі бұзылуда, оның түп-тамырына балта шабылуда десе де болады. Соңғы онжылдықтарда қарқынды түрде кенттенуге (урбанизация) ұшыраған әрі үлкен саяси-әлеуметтік, рухани-мәдени және психологиялық өзгерістерді (трансформация) бастан кешіп жатқан ұлтымыз үшін қазақ неоконсерватизмінің (әсіресе, мәдениет саласында) мәні арта түсуде. Сауалдар көп. Дәстүрлі мәдениеттің иегері тек ауылдықтар болуы ғана тиіс пе? Қазақ мәдениеті руралдық (rural) деңгейде ғана қалуы керек пе? Қазіргі

мәдениет «урбандық» делінеді, яғни қалалық мәдениет. Оған мультимәдениеттілік, полиэтностық сипат тән деген түсінік бар. Қалалар мен мегаполистерде тек жеке бір этностың ғана мәдениеті болуы мүмкін емес тәрізді. Олай болса Армениядағы миллионнан астам тұрғыны бар Ереван қаласы неге моноэтностық қала болып табылады? Кенттену әдетте дәстүрлердің қирауымен ілесе жүретін үрдіс. Қалада әр түрлі құндылықтар иегерлері мен мінез-құлық үлгілерін кездестіруге болады. Ал Ереванда кері процесс жүріп жатыр екен. Ол – ұлттық полис-қала. Қалаға сырттан келгендер өздерін бөгде дене сияқты сезінеді екен. Армян еместер өздерін жайсыз сезінгендіктен ұзақ уақытқа Ереванда тұрақтап қала алмайды. Бұл армяндардың қазақтармен салыстырғанда ұлттық сана-сезімінің күштілігінің белгісі ме? Әлде біз түсінбейтін жұмбақ құбылыс па?

Қазақстанда ғаламдану мен вестернизация үрдісінің ықпалынан туындаған бір ұлт ішіндегі буын арасындағы қайшылықтардың, қақтығыстардың бар екендігі ешкімге құпия емес. Мұндай құбылыстар ертеректе қазақ қоғамында жұмсақ түрде орын алатын болса, соңғы уақыттары күрт, түбегейлі радикалды формада кездеседі. Бұған түрлі діни ағымдардың жандануы, экстремизм мен терроризм құбылыстарының орын алуы, әлеуметтік жіктелу мен элитизмде өз үлесін қосуда. Ұрпақтар арасындағы сабақтастық үзілуде. Салт-дәстүр тұрмақ тілімізді қалпына келтіре алмай жүрміз. Қазақстанның тұңғыш президенті Н.Назарбаев жазғандай: «...Біз, қазақстандықтар, бір экономикалық немесе саяси кеңістікте ғана емес, бір мәдени кеңістікте де өмір сүріп жатырмыз деген ақиқатты сезіну бірте-бірте орнығады» деген үмітін де білдіреді [1,146-147]. Алайда, жалпықазақстандық мәдени үлгі қандай болу керектігі жайлы мәселе әлі шешілмеген күйінде қалып отыр. Отандастарымыздың арасында қазақ мәдениетінің, өркениетінің бар екендігіне шүбә келтірушілер бар екендігін жоққа шығара алмаймыз. Қазіргі шындық мынандай: қазақ мәдениеті қазақстандық мәдениеттің өзегі болмай тұр. Мемлекет тарапынан қабылданған «Мәдени мұра» бағдарламасы аясында біраз шаралар атқарылғанын білеміз. Бірақ та бұл жобада тарих ғылымдары (әсіресе архелогиялық зерттеулер жүргізу) мен ұлттық әдебиетке баса көңіл аударып өзге салалар назардан тыс қалып қойғандай болып көрінеді. Оның үстіне бағдарлама нәтижелері ғалымдар үшін маңызды болғанымен оқушылар мен студенттер үшін түк қатысы жоқ бөгде бір дүние сияқты. Жастарға еш ықпал, әсері байқалмайды. Психология тілімен айтсақ, «тұлғалық мағынаға» ие болмай, құрғақ «мән» күйінде қалды. Ұлттық сананың, ойлаудың құрамдас бөлігі, элементіне айналмады.

Қазақ ұлты өз мәдениетін болашаққа қалай сақтап әрі қалай жеткізбек? Мәдени трансмиссияның бір механизмі ретінде болашақ ұрпақты арнайы жағдайда саналы оқыту үрдісін қарастыруға болады. Алайда біздегі білім беру жүйесі мен ұлттық мәдениеттің өзара байланысы, әрекеттестігі қандай деңгейде? Тіпті мемлекетқұрушы этнос ретінде танылып отырған қазақ ұлтының мәдениеті туралы мағұлматтар қаншалықты білім беру мазмұнына енгізілген? Еліміздің жоғары мектептерінде кәсіби даярлау бағдарламалары

нәтижесінде мамандарымыздың кәсіби ойлауы мен ұлттық мәдени ойлауы арасында алшақтық орын алып отыр. Кезінде әйгілі неміс педагогы Адольф Дистерверг өзінің «Неміс мұғалімдерінің білім беру ісіне басшылық» атты еңбегінде оқыту мен тәрбие процесіндегі маңызды қағидалардың бірі ретінде «мәдениетке сай болу» принципін ұсынған еді. Ол "...тәрбиеде адамның туған және өмір сүретін орны мен жағдайы еске алыну қажет, бір сөзбен айтқанда, сөздің кең мағынасында, бүкіл қазіргі мәдениет, әсіресе оқушының отаны болып табылатын елдің мәдениеті”- деп жазды [2]. Мәдениетке сай болу принципі оқу-тәрбие жұмысын ұйымдастыруда белгілі бір мәдениетке арқа сүйену қажеттігін білдіреді. Осы тұрғыдан қарайтын болсақ, қазіргі қазақстандық білім беру мазмұны қаншалықты А.Дистерверг негіздеген мәдени сәйкестілік қағидасына сай болып табылады?

Жаһандану жауап ретінде еліміздің білім беру бағдарламаларына жаңа пән ретінде жергілікті төлтума, индигендік психологияны ұсынуға болады. Елімізде бұл пәнді оқыту тұңғыш рет Құрманғазы атындағы Қазақ Ұлттық консерваториясында жүзеге асты. Нотасыз да домбыраны үйренуге болатынын жақсы түсінетін музыка саласының мамандары эндогендік фактордың маңыздылығын бағалай алды. Жалпы индигендік психология психология ғылымының даму үстіндегі жаңа бір саласы болып табылады. Ол академиялық жалпы психологияның мазмұны мен шекарасын кеңейтуге ұмтылады. Бұл бағыттың ең жарқын өкілдерінің бірі кәріс психологы У.Кимнің пайымдауынша, «индигендік психология – басқа аймақтан алып келінбеген және тек «өздеріне» арналған ерекше психологиялық білім [3]. Бұл тұрғыдан қарасақ, психологиялық құбылыстар әлеуметтік-мәдени контексте зерттелінуі тиіс, кез келген құбылысты психологиялық түсіндіру мен түсіну жергілікті стандартқа сай болуы тиіс. Индигендік психология мазмұн (яғни мағына, мән және сенім) мен контексті (яғни, отбасы, әлеуметтік, мәдени және экологиялық) зерттеу құрылымына тікелей түрде қосатын бағыт, тәсілнама болып табылады. Индигендік психологияға тән белгілерге тоқталып кетейік.

Біріншіден, индигендік психология психологиялық феномендерді мына контекстерде зерттеуге үлкен мән береді: отбасылық (Эдвардс, Лиза Ноч, Округ, Кумру & Ким, Фунг, Пак & Ким), әлеуметтік (Жанг), саяси (Пе- пуа.), философиялық (Хванг, Пенг; Валлнер & Жандл), тарихи (Диаз Ловинг), діни (Боски, Эккенсбергер, Мишра), мәдени (Адаир, Айджан, Цой & Ким; Ямагучи & Аризуми; Янг) және экологиялық (Джорджас & Милона) жағдайлар.

Екіншіден, индигендік психология - жалпы барлық елдерді, мемлекеттерді қамтиды. Оның зерттеу нысанына экономикалық даму үстіндегі мемлекеттер (Мишра; Пе- пуа; Жанг), жаңа индустриалды мемлекеттер (Цой; Ким & Пак; Янг) және экономикалық дамыған мемлекеттер де (Адаир; Эдвардс және т.б.; Ямагучи) кіреді. Көбінесе адамдар индигендік психологияның зерттеу пәнін шеткері, оқшауланған жерлерде өмір сүретін «экзотикалық» адамдар жайлы антропологиялық зерттеулермен теңестіреді. Ол қате түсінік. Индигендік психологияның мазмұнын тек

«Үшінші Дүниеде» өмір сүретін адамдар жайлы ғана білім емес, кез келген мәдени және этностық топтарға тән жергілікті, инсайдерлік білімдер жүйесі құрайды.

Үшіншіден, индигендік психология психологиялық әдістемелерді негіздеумен не дәлелдеумен, болмаса құрастыру не жоюмен айналыспайды. Ол кез-келген феноменді талдау үшін тиімді әдістемелерді қолдануды жөн көреді. Индигендік психология әр түрлі әдістер мен әдістемелердің қолданысын жақтайды: сапалық, сандық, эксперименттік, салыстырмалық, көптік методикалар, философиялық талдау және т.б.;

Төртіншіден, тек мәдениет иелері, яғни іштегі, жергілікті адамдар ғана нағыз төлтума және жергілікті мәдени феномендерді толық түсіне алады, ал сырттан келгендерге бұл түсінік шектелген түрде ғана қол жетімді болып есептеледі.

Бесіншіден, индигендік психология күнделікті тұрмыстық, эмпирикалық білімдерге, яғни эпизодтық білімдерге мән береді. Адамдар өздері және айналасындағы әлеуметтік дүние жайлы күрделі түсініктерге ие. Олар практикалық және эпизодтық түсінікке ие болғанмен, берілген құрылымды немесе үдерісті сипаттайтындай аналитикалық қабілеттерге ие болмауы мүмкін. Эпизодтық және аналитикалық білім, екеуі екі түрлі таным болып табылады. Жалпы психология психологтардың концепцияларын, түсіндірмелерін ұсынғанмен, ол нақты адамзат психологиясын білдірмейді. Басқа сөзбен айтқанда, қазіргі заманның психологиясы - психологтардың психологиясы болып табылады (Харре, 2000; Ким, Пак, & Пак, 2000). Жергілікті психологияда алынған эпизодтық ақпараттар тестіленіп, дәлелденуі үшін, аналитикалық пішінге келтіруі тиіс. Ол зерттеушілердің міндеті. Эмпирикалық білімдердің аналитикалық білімге айналу мысалдарын өмірдің кез келген саласынан табуға болады: кино сыншылары, спорт комментаторлары, саяси аналитиктері, яғни түрлі мамандар бізге сол саланы терең түсінуге көмектеседі. Олардың өздері тікелей кино түсіріп не футбол ойнамаса да арнайы аналитикалық білімдерге ие.

Алтыншыдан, жергілікті концепциялар индигендік психологияның мысалдары ретінде қарастырылған. Гректің филофимо концепциясы («сыпайы, ізгілікті, сенімді, намысқор адам», Триандис, 1972), үнділік анасакти («бөлінбеу», Панде & Найдун, 1992), жапондық амаэ («шыдамды тәуелділік», Дой, 1973), Филиппиндегі капва («тұлғаның басқалармен бөлісуі», Энрикез, 1993), Кореяның джунг түсінігі («терең құштарлық немесе іңкәрлік» Цой, Ким & Цой, 1993) арнайы талданып, түрлі мәдениетке байланысты синдромдар ретінде танылды. Қазақтардың да тек өзіне тән мәдени синдромдары, индигендік тұлға концепциялары (мәселен, Абайдың «толық адам» концепциясы, Шәкерімнің ар ілімі сияқты) бары белгілі. Өкінішке орай, батыстық әдіснамадан өзгені мойындамайтын қазақстандық психологтар ондай тақырыптарға бойлап бара бермейді. Жоғарыда келтірілген концепциялар қызықты болғанмен, тілдік барьер коммуникативтік процеске бөгет болуда. Екінші бір мәселе, берілген концептуализациялардың шынайылығын нақтылау қиынға соғады. Үшінші

мәселе, осы жергілікті талдауларға эмпирикалық қолдау көрсетілмегендіктен, ғылыми еңбекті іске асыру қиынға соғады. Дескриптивтік талдау – осы индигендік психология зерттеулеріндегі бастапқы нүкте болғанмен, қорытынды нүктесі емес.

Жапон зерттеушісі С. Ямагучидің пікірінше, мәдени психология мен индигендік психология адам психологиясының әмбебаптығы идеясын қабылдамайды. Индигендік психологияның өкілдері зерттеудің теориясы, әдістері, терминологиясы сол зерттелінетін мәдениетте дамуы тиіс және зерттеуші ғалым ретінде нақ сол мәдениеттің адамдары болуы шарт деп есептейді.

Сонымен, зерттеушілер индигендік психология ретінде белгілі бір мәдени дәстүрге негізделген психологиялық ой-пікірлер мен практиканың жүйесін атап жүр. Индигендік психология әлеуметтік мінез-құлықты зерттейтін ғылымдардың мәдени аспектіні ескеру қажеттілігінен туындап отыр. Өйткені, қазіргі психологиялық ғылымдардың қортындыларының әмбебаптығы проблемасы өткір тұр. Мысалы, психологияның әлеуметтік психология сияқты маңызды бір саласы Еуропа мен АҚШ-та дүниеге келгені мәлім. Осы саланың күллі жетістіктері мен жұрт мойындаған ғалымдары (әлеуметтік психологтар) осы аймақтардан шыққан. Алайда Батыс – барған сайын азаю үстіндегі адамзаттың бір бөлігі ғана. Әлеуметтік психологиядағы ғылыми мәліметтердің 90 пайыздан астамы жер шарының 7%-дай халқын құрайтын Солтүстік Америкадан алынған екен. Әлемдік психологияның аса көрнекті тұлғасы, атақты американдық ғалым Гарри Триандис мынандай маңызды деректерді келтіреді: егер Жердегі барлық халықтар – 100% десек, онда оның 55% - азиялықтар, 21% - еуропалықтар, 9% - африкандықтар, 8% - Оңтүстік Америка және 7% Солтүстік Американың өкілдері екен. Ал адамдардың әлеуметтік мінез-құлық туралы ғылыми түсініктер батыстық мәдениет негізінде қаланыпты. Батыстық психологиялық білімдер (WASP, ағылшынша Western academic scientific psychology — Батыстық академиялық ғылыми психология) басым көпшілік әлеміне сәйкес келмейтіні эмпирикалық деңгейде белгілі болды. Статистикалық тұрғыдан да, демократиялық қағида тұрғысынан да көпшілік маңызды. Егер психология ғылымы нағыз ғылыми қорытынды шығарғысы келсе, онда мәдени ерекшеліктерді ескеретін кросс-мәдени (салыстырмалы) зерттеулерін жүргізуі шарт. Индигендік психология осы талаптарды ескереді. Өйткені, индигендік психологтар жергілікті (локалды) адамдар қоғамының әлеуметтік-мәдени фактісіне сәйкес келетін мінез-құлық туралы ғылымды дамытқысы келеді. Индигендік психология батыстан бөлек қоғамның дәстүрі, нанымы, сенімі мен идеологиясын бейнелейтін психология. Батыстық психологияның басымдығына қарсы реакция (жауап) ретінде өмірге келіп отыр. Оны этноғылымдар қатарына жатқызуға болады.

Егер қазақтарды ұлттық құндылық жасау, мәдени өнім тудыру тұрғысынан қарайтын болсақ, екі алып көрші мемлекеттерде (Ресей мен Қытай) өмір сүріп жатқан ирригент қазақтардың қайсысының рухани-мәдени бедеулікке ұшырағанын оңай аңғаруға болады. Тілді жоғалтқан халықтардың

көп нәрсе жоғалтатыны айқын болды. Отандық саясаткерлер тілді тек-ақпарат алу құралы ретінде ғана түсініп жүр. Шын мәнінде, қазақ тілінде тұтас бір ұлттың мәдениеті, философиясы мен психологиясы шоғырланғанына мән бермейді. Өкінішке орай, кейбір ғалымдарымыздың, мәдени қайраткерлер мен зиялыларымыздың салт-дәстүрімізді жоғалтпайық деген орынды мазасызданулары прогреске қарсы бағыттағы консерватизм сияқты қабылдануда.

Қазақстанның жоғары мектептерінде оқытылатын жалпы психология пәні кез келген мәдениетке жарамды әмбебап болатын болса, онда индигендік психология қажет болмас та еді. Бүгінде түп негізге оралу мен байырғылануға (индигенизация) шақыруды көбіне жаңа отаршылдық (неоколониализм) ықпалдан бас тарту ретінде сипаттағанымен, негізгі проблема жалпы психологиядағы үстем парадигманың, яғни жаратылыстанымдық ғылым тұрғысынан келудің жарамсыздығы, біржақты эмуляцияның (еліктеудің) қисынсыздығында болып отыр. Әдетте жаратылыстық ғылымдар саласында ғалымдар өз пәндерінің ғылыми негіздігіне еш күмәнданбайды және олар жергіліктендіруге (байырғылануға) шақырмайды да. Алайда психологияда психологиялық теориялар мәдени байланыста, құндылықты және шектеулі мерзімі бар деп қарастырылады (Энрикес , 1993; Ким және Берри , 1993; Кох және Лири , 1985, Шведер 1991). XX ғ. 60-жылдардың аяғынан бастап көптеген шетелдік ғалымдар мейнстрим психологиялық теориялардың ғылыми негізділігі, жалпыламалығы мен қолдануының шектеулігін мойындады (Кох және Лири, 1985; Марселла, 1998). Өйткені зерттеуші- психолог Батыстық емес мәдениетке Батыс көз әйнегімен қараса, онда ол батыс емес мәдениеттің маңызды аспектілерін байқамай қалуы әбден мүмкін. Барлық әлем бойынша байырғылануға және әлеуметтік және мәдени негізделген психологияны дамытуға шақырған дауыстар естіле бастады. Бірақ бұрынғы Кеңес Одағы психологтары оған үн қатпады. Алайда мәдениет факторына көңіл бөлмеу бүгінгі таңда компьютердегі бағдарламалық камтамасыз ететін операциялық жүйені елемеумен тең нәрсе. Адам физиологиясын процессор десек, оның жан- дүниесін қозғалысқа келтіретін ондағы жүктелген бағдарлама, ол – этностық, ұлттық мәдениет. Сонымен, қорыта келгенде, төлтума әрі жергілікті жағдайға сай келетін психологиялық құбылыстарды зерттейтін индигендік психологияны оқу бағдарламаларына енгізу мына жаһандану дәуірінде маңызды болып отыр .

Әдебиеттер:

1. Назарбаев Н. Тарих толқынында.- Алматы: Атамұра, 1999.- 296 бет.
2. Дистерверг А. Избранные педагогические сочинение.М.: Учпедгиз, 1956. С. 201-203
3. Лебедева Н.М. Этническая и кросс-культурная психология: Учебник для высших учебных заведений. М.: МАКС Пресс, 2011- С.18

